



Zhytomyr Ivan Franko State University Journal.  
Philological Sciences. Vol. 3 (98)

Вісник Житомирського державного  
університету імені Івана Франка.  
Філологічні науки. Вип. 3 (98)

ISSN (Print): 2663-7642  
ISSN (Online): 2707-4463

УДК 811.161.2'37.367.623:94(477)"1917/1921"  
DOI 10.35433/philology.3 (98).2022.217-228

### **ЗМІНИ СЕМАНТИКИ ПРИКМЕТНИКА УКРАЇНСЬКИЙ У ПЕРІОД УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ**

**Н. Ю. Ясакова\***

*У статті розглянуто зміни семантичних характеристик прикметника український, що відбулися під час Української революції 1917–1921 років. Матеріалом дослідження стали вживання лексеми, дібрані зі щоденникових записів Є. Чикаленка та В. Винниченка.*

*Констатовано розширення семантичної сумісності прикметника український порівняно з текстами, що описують події в Російській імперії на початку ХХ ст. У період Української революції цей прикметник набув здатності характеризувати державу та її інституції, поєднуювався з лексемами, що демонстрували актуальність відокремлення від імперії (самостійний, національний, суверенний). Втратила свою актуальність синонімія з прикметниками, які виражали імперське ставлення до українського й функціювали в публічному дискурсі Російської імперії на початку ХХ ст. Водночас в антоніміїних відношеннях український – малоросійський оприявнилося протиставлення справді українського й колоніального – такого, що відповідає імперському баченню.*

*Завдяки подіям Української революції 1917–1921 років у свідомості носіїв мови закріпилися нові структури когнітивної моделі, яку вербалізує прикметник український. У мовному кодї ця номінація змінила свій статус – перейшла до розряду політичних. Перехід до власне політичного статусу відбувся через долання тих семантичних обмежень, які характерні для функціонування номенів на позначення колонізованих народів, розрив семантичних зв'язків із лексемами імперського дискурсу, а також через протиставлення власного та імперського бачення українського.*

**Ключові слова:** національна ідентичність, семантика прикметника, лексичне значення прикметника, прикметник «український», зміни семантики слова, постколоніалізм.

\* доктор філологічних наук,  
завідувач кафедри української мови  
(Національний університет "Кієво-Могилянська академія"),  
n.yasakova@ukma.edu.ua  
ORCID: 0000-0002-6810-8080

## CHANGING SEMANTICS OF THE ADJECTIVE "UKRAINIAN" DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

Yasakova N. Y.

*This article presents consideration of the sematic characteristics of the adjective "Ukrainian" that was changing during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. The uses of this lexical unit selected from the journal records of Ye. Chykalenko and V. Vynnychenko served as a material of the study.*

*The article marks an increase of semantic compatibility of the adjective "Ukrainian" as compared to the texts describing events in the Russian Empire in the early 20<sup>th</sup> century. During the Ukrainian Revolution the adjective developed the ability to characterize the State and its institutions and was combined with the lexical units that demonstrated significance of separation from the Empire (independent, national, sovereign). Its synonyms expressing imperial attitude to the Ukrainian that existed in the Russian Empire's public discourse in the early 20<sup>th</sup> century became irrelevant. At the same time the antonymous pair "Ukrainian – Little Russian" revealed an opposition of the truly Ukrainian and the colonial, associated with the imperial vision.*

*The events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 resulted in anchoring in the native speakers' minds of a new cognitive model structures verbalized by the adjective "Ukrainian". This naming unit changed its status in the language code – transferred to the political category. Transition to the political status occurred by overcoming semantic restrictions specific to the nomens designating colonized peoples, disruption of semantic relations with the lexical units of the imperial discourse, and by opposing the inherent and imperial vision of the Ukrainian.*

**Keywords:** *national identity, semantics of the adjective, lexical meaning of the adjective, adjective "Ukrainian", changes of the word semantics, postcolonialism.*

### Постановка наукової проблеми.

Осягнення витоків, складників і механізмів витворення власної ідентичності є важливим завданням для будь-якої нації. Лінгвістика, безперечно, є однією з тих наук, що мають бути долучені до його розв'язання, особливо складного в разі тривалого перебування народу в бездержавному, колоніальному статусі. У таких умовах національна ідентичність нерідко стає результатом свідомого особистого вибору, що відбувається попри вплив панівної культури та освіти, а мова вбирає й зберігає для прийдешніх поколінь її носіїв досвід і колоніального життя, і антиколоніальних змагань.

Мова метрополії є одним з інструментів реалізації та підтримання культурної, соціальної, політичної залежності колоній. Як зауважує Е. Саїд, "ані імперіялізм, ані колоніялізм не є просто актами накопичення і надбання. Їх підтримують і, здається, навіть просувають подиву гідні ідеологічні формації, які містять уявлення про те, що певні території та народи потребують і шукають опанування; а

також пов'язані з пануванням форми знання: лексика класичної імперської культури XIX сторіччя рясніє словами й поняттями на зразок "нижчі раси", "підлеглі раси", "другорядні народи", "залежність", "експансія", "владність" [13: 44-45]. Формування або збереження національної ідентичності колонізованого народу відбувається у надзвичайно складних умовах і потребує постійного опору зовнішнім впливам, із поміж-яких – і мовна експансія, і експансія імперської ідеології, реалізована, зокрема, й засобами рідної для колонізованого народу мови.

Історики констатують своєрідність статусу України в Російській імперії та СРСР, що не дає змоги використовувати лише традиційні підходи постколоніальної теорії. На думку Я. Грицака, найпродуктивнішим є застосування концепції внутрішньої колонізації [25: 733], зокрема тому, що "у складі Російської імперії та Радянського Союзу Україна була радше ядром, ніж колонією" [25: 733]. Однак як у "сучасній українській історії є "глобальні моменти", які неможливо звести до відносин між ядром,

периферією та колонією" [25: 736], так у національній ідентичності українців, що її фіксує мова, є ті елементи, які не можна пояснити за межами постколоніальної парадигми.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** В українській лінгвістики ще попереду ґрунтовне й комплексне вивчення мовних фактів із погляду вияву національної ідентичності в колоніальних і постколоніальних умовах, хоча бачимо низку праць, які висвітлюють аспекти цієї проблеми. Описані заборони української мови в Російській імперії, їх трансформація в СРСР; з огляду на тривалий період русифікації потрактовані та переглянуті деякі мовні норми, що відбивають, зокрема, зміни до Українського правопису та нові підручники, посібники тощо. Уплив радянської ідеології на семантику та функціонування лексичних одиниць української мови розглядали у своїх працях чимало лінгвістів [6; 7; 8; 9; 11; 12]. Проте досі не досліджено всі наслідки перебування української мови в колоніальному статусі. Як відзначив П. Гриценко, "у структурі української мови ці події залишили глибокі зміни, що засвідчують передусім надмірно велика кількість російськомовних запозичень, численні кальки та похідні від непитомих основ за наявності українськомовних альтернативних словотвірних ресурсів, а також значне поширення суржику" [5: LI].

Важливим результатом колоніального минулого стала поява та семантичні зміни низки лексем і сталих словосполучень, наприклад: *дружба народів, братні народи, старший брат, молодший брат, народи СРСР, калька, суржик, пострадянський простір*. А. Масенко розкрила маніпулятивну сутність деяких із цих одиниць у контексті радянського тоталітарного дискурсу. Зокрема, znana українська соціолінгвістка показала, що словосполуку *братні народи* почали використовувати ще до 1917 року, а пізніше вона стала риторичним штампом для приховання політики

асиміляції неросійського населення радянських республік [8: 176–178].

Розвиток уявлень про українську націю мова зафіксувала у номінації осіб, позначенні об'єктів навколишнього світу, абстракцій, які релевантні для буття нації, а також у способах функціонування відповідних назв у різноманітних текстах і дискурсах, адже "існує дуже тісний зв'язок між життям суспільства та лексикою мови, якою воно розмовляє" [24: 8]. Семантика лексем української мови увібрала як імперське бачення самих себе, так і спроби очищення від чужої, нав'язаної оптики. Показовими у цьому аспекті є номени, що їх використовували і використовують українці для самоідентифікації, та ті прикметникові лексеми, які вживають для позначення різноманітних об'єктів як таких, що мають стосунок до української нації.

**Мета** цієї статті – встановити зміни семантичних характеристик прикметника *український*, що відбулися під час Української революції 1917-1921 років. Матеріалом дослідження стали вживання лексеми *український*, дібрані зі щоденникових записів В. Винниченка та Є. Чикаленка.

**Виклад основного матеріалу дослідження. Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів.** Період, коли відбувся розпад імперій і було проголошено незалежну Українську державу, вважають часом становлення "нової самосвідомості українців" [10: 282]. За словами С. Плохія, "Це був перший відкритий розрив України з Росією від часів Івана Мазепи (...) Джина незалежності випустили з імперської пляшки" [10: 276]. Хоча Україна не змогла здобути політичної незалежності, українці вибороли нове бачення себе як окремої нації, що дало змогу опиратись імперській ідеології нового штибу – радянській. Висвітлюючи українську літературу як речницю антиколоніального дискурсу, В. Агеєва підкреслює важливість цього

короткого періоду української історії: "Потуги національної революції 1917 року забракло для захисту посталої держави, але її вистачило, аби розбудувати культурний суверенітет такою мірою, щоб численні спроби його знівелювати й долучити українців – як того прагнули комуністичні ідеологи – до "нової історичної спільності – радянського народу" зазнали невдачі" [1: 20]. Українську революцію 1917–1921 років історики визнають таким "суспільно-політичним явищем історії України модерного часу, яке стало логічним завершенням розвитку українського національно-визвольного руху 19 ст. і водночас визначило характер перебігу української історії 20 ст., зокрема розвиток українського націоналізму, національної самосвідомості, націо- та державотворення..." [2].

Особливе значення Української революції усвідомлював і В. Винниченко, і Є. Чикаленко, що засвідчують не лише щоденникові записи. Хронологію подій, свої враження й оцінки В. Винниченко висвітлював в окремії праці "Відродження нації". Після прочитання її першого тому Є. Чикаленко в листі до автора написав так: "Господи! Які гарні часи ми пережили! Я, що тиняюся вже рік поміж чужими мені галичанами (свідомими і не свідомими москвофілами), одірваний від дітей і близьких мені людей, все-таки вважаю за щастя, що я дожив до тих часів, дожив до відродження нації. Бо, що б тепер не сталося, яка б реакція не вернулась, а укр[аїнська] нація вже не вмре, вже ніщо не в силі її задушити після всього пережитого..." [19: 301]. Потужний вплив подій Української революції на розвиток національної самосвідомості дає підстави для ґрунтовного вивчення мовних засобів позначення української національної ідентичності саме в цей період.

Лексичне значення слова є складною динамічною структурою, що, зокрема, відбиває уявлення носіїв мови про певні категорії об'єктів дійсності та відношення між ними. К. Годдард та

А. Вежбицька цілком закономірно відзначають, що "значення слів насправді є одними з найбільш чутливих і маловикористовуваних детекторів для реєстрації того, що відбувається у світі – політичного, соціального та психічного" [24: 2]. Звісно, не йдеться про словникові значення, які є максимально лаконічними. У випадку відносного прикметника *український* лексикографічне тлумачення лише відсилає до інших складних понять, розуміння яких змінне в часі: "**УКРАЇНСЬКИЙ**, а, е. Прикм. до українці і Україна" [14: 423]. Ця лексема поєднує в одну категорію низку дуже різних об'єктів (від назв конкретних предметів до абстракцій), яким не властива подібність. Утворювана категорія не має природних меж, як, скажімо, категорії об'єктів, що їх позначають відносні прикметники на зразок *молочний* або *хвойний*. Вона ґрунтується на стосунку до однієї когнітивної моделі, компоненти якої носії мови переосмислюють унаслідок суспільних змін. Знаний американський історик Т. Снайдер у передмові до праці "Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999" відзначає таку істотну зміну у розумінні прикметника *український*: "Термін "український" позначає географічне поняття в Середньовіччі та ранньомодерному часі, але політичне – в сучасному контексті" [15: 9].

Щоб пояснити зміни лексичного значення досліджуваного прикметника, варто застосувати поняття когнітивної моделі, яка, за Д. Лакоффом, є цілісною структурою, що є чимось більшим, ніж просте поєднання її частин [26: 21]. Поєднуючись з іншими назвами, прикметник *український* модифікує їх, сам зазнаючи модифікацій, а вся когнітивна модель є динамічним утворенням, яке відбиває уявлення про обсяг і якісні характеристики того, що може належати до сфери українського. На думку словацького лінгвіста Ю. Дольніка, збереження пережитої

референційної реальності чи у формі ілюстрації, чи більш абстрактної ідеї, концепції чи одиниці знань не є частиною значення слова, а тлом, умовою для його розуміння [22: 314]. Водночас ґрунтовне вивчення лексичного значення не можливе без урахування умов функціонування слова в дискурсі, тим паче коли йдеться про одиниці, що позначають суспільні феномени. Крім того, досвід семантичної інтерпретації прикметників засвідчив, що вони містять багато дискурсивної семантики, часто виступаючи ключовими елементами для розуміння буквального, емоційного, культурного та метафоричного значення речення. Тому варто окремо враховувати здатність прикметника викликати концептуальну структуру, яка складається через сумісність з іншими фреймами, активованими спорідненими іменниками та дієсловами в тому самому дискурсі. Сумісність означає, наскільки (не)звичною є композиція двох або більше фреймів у певній мові/культурі [23: 167]. Отже, аналізуючи назви, поєднані в певний період життя суспільства з прикметником *український*, з'ясовуючи його парадигматику, встановлюємо істотні семантичні характеристики лексеми й властивості когнітивної моделі, що пов'язана з нею. Оскільки в період національно-визвольних змагань відбулися важливі для життя нації події, можна припустити, що досліджуваний прикметник *український* зазнав семантичних змін, які відбиватимуть, зокрема, модифікації відповідної когнітивної моделі.

На початку ХХ століття в Російській імперії прикметник *український* уживали не лише на позначення географічних і етнографічних понять, що засвідчив, зокрема, аналіз його функціонування в щоденникових записах Євгена Чикаленка, які відбивають події 1907–1917 років [21]. Бачимо поєднання цієї одиниці з широким колом різноманітних назв,

що засвідчують культурну й політичну активність української громади, наприклад: *белетристика, видання, газета, журнал, книгарня, культурний центр, література, музей, наукове товариство, національний союз, партія, преса, театр, тижневик, товариство, трупа, фракція, спектакль, репертуар* тощо. Наявність чималої кількості носіїв української національної ідеї, їх намагання провадити організовані та цілеспрямовані дії демонструють повторювані в тексті щоденника словосполучення *український рух і українська справа*. Важливим є позначення відповідної національної належності представників різних соціальних груп (*інтелігенція, молодь, аристократ, критик, магнат, педагог, письменник*) і значна частотність згадувань української інтелігенції, яка має вирішальну роль у становленні та розвитку модерної нації. За твердженням Р. Шпорлюка, зародження інтелігенції стало "симптомом глобальних змін у Східній Європі", адже, "як засвідчує західноєвропейський приклад, націєтворення нерозривно пов'язане з розвитком інтелігенції" [20: 419].

Водночас щоденник фіксує несприятливість умов для реалізації національної ідентичності українців в умовах Російської імперії: створення та функціонування українських інституцій відбувалося всупереч протидії держави, натрапляло на численні перешкоди. Прикметним видається вживання словосполучення *українське питання*, що оприявнює невизначений політичний статус українців, "виразно демонструє вторинність українців як громадян, периферійність для держави їхніх потреб та інтересів, складність презентації останніх у державних органах влади" [21: 101].

Своєрідна різноспрямованість синонімічних відношень досліджуваної лексеми виявляє розбіжності між сприйняттям українського в різних суспільних сферах. Для української спільноти природним було поєднання в синонімічний ряд лексем *український*,

свій, наш, рідний, національний. Йому протистоїть імперське бачення, де український – це інородчеський, малоруський, малоросійський, мазепинський, хохлацький (хахлацький), що засвідчує "ставлення до українців як периферійного етносу, вторинного, піддеглого російському народові й невіддільного від нього, а також загрозливого, небезпечного для імперії" [21: 103]. Водночас щоденник фіксує й такі випадки, коли українці послуговуються звичними для імперського дискурсу назвами, уживаючи як синонімічні лексеми український, малоросійський, наш, хохлацький [17: 227, 228, 280]. Отже, синтагматика та парадигматика лексеми український, що їх простежуємо в щоденникових записах Є. Чикаленка за 1907-1917 роки, з одного боку, демонструють багатство і різноманітність уявлень про українське як окрему категорію, з другого боку, фіксують невизначеність, периферійність її політичних складників, відмінність власного і зовнішнього (державного, імперського) аспектів бачення себе, які, однак, не є цілком розмежованими.

У щоденникових записах Є. Чикаленка та В. Винниченка за 1917–1920 роки синтагматика прикметника український засвідчує істотне розширення його семантичної сумісності. Українською номіновано державу та інституції, що безпосередньо пов'язані з її функціонуванням (армія, уряд, суд). Важливо, що прикметник український уживано не в роздумах про можливість або потребу створення держави, використані номінації відбивають реальний, хоч і не зовсім успішний досвід значної кількості носіїв мови. Наприклад: *Коли Директорія продержиться ще хоч з місяць, коли матиме хоч клаптик території, коли Америка згодиться на підтримку української держави, то це, може, вдасться децю урятувати за допомогою німців.* [3: 350]; *Всі тепер бачать, що держава українська гине, що вона попала в руки російських*

*кадето-октябристів...* [18: 65]; *...Раптом знов проіснувала скільки місяців Українська Держава, з своїм урядом, з своїм військом, з рідною школою...* [18: 141]; *Український уряд є носієм національної ідеї* [3: 369]; *По селах Голота теж проти українського уряду, бо він воює з большевиками, які стоять за бідний народ* [18: 50]; *Коли самочинно, по ініціативі Міхновського, почалась організація української армії, наші соціялісти рішуче виступили проти неї і взяли під свою оборону Оберучева, який всіма силами борюся з ідеєю української армії* [18: 63]; *...Повернули українське військо назад од Перекопу* [18: 82]; *Тоді Ейхгорн видав наказ про заснування німецьких польових судів, які будуть судити за всі уголовні та політичні вчинки, а українському суду лишаються дрібні справи та цивільні* [18: 59]. У семантичному просторі мови ознака, вербалізована прикметником український, змінила свій статус, потрапивши до класу власне політичних. Відбулися зміни й у сприйнятті низки соціальних інститутів, яких вона стосувалася, – армія, уряд, суд стали частиною українського світу, а не чимось, що перебуває за його межами, належить до зони відповідальності метрополії. Термін "колоніалізм" у постколоніальних дослідженнях використовують насамперед для опису європейського завоювання, заселення та систематичного адміністративного контролю (за допомогою інституційних структур управління, юридичного апарату і військового домінування) територій в Азії, Африці, Південній Америці, Канаді та Австралії, а також Ірландії та Америки, що були колоніями [27: 30–31]. Маркування органів управління як українських фіксує вихід нації з колоніального статусу і набуття нею державної суб'єктності.

Безперечно, важливим аспектом функціонування держави, що втілює її самостійність, є власна валюта. "Центральна Рада вперше в історії

України запровадила національні паперові грошові знаки, оголосила про створення власної податкової і банківської системи, Державного банку і Державної скарбниці, створила урядове фінансове відомство сучасного зразка" [4: 10]. На згадку про українські гроші натрапляємо в записках Є. Чикаленка: *Бо в людей є багато українських грошей і вони пропадуть, коли Україну буде "знищено". Виходить, що єсть спосіб зовсім легкий врятування України, треба тільки побільше друкувати та розпускати українських грошей* [18: 192]. Наявність досвіду використання національних грошей, зафіксованого у свідомості широких верств населення України, зокрема, через номінацію відповідного поняття, його позначення як українського, сприяло органічному сприйняттю національної валюти під час розбудови української держави після розпаду СРСР. Застосування вже наявних у когнітивній моделі структур є простішим, ніж вибудовування нових.

Актуальність ідеї відділення від імперії демонструє чимала кількість у текстах обох щоденників уживань прикметника *український* у супроводі лексем *самостійний, самостійність, суверенність*, наприклад: *...Уряд цей свідомо стоїть за самостійну українську державність...* [18: 98]; *...Треба збудувати самостійну Українську Державу* [18: 111]; *...Він всіма силами буде працювати над відбудуванням самостійної української держави* [18: 72]; *Я виставив п'ять пунктів, з яких головніші: самостійність і суверенність Української Советської Республіки...* [3: 330]. Частотність поєднання лексем *національний і український* засвідчує принципівість потрактування прикметника *український* як похідного від назви нації, наприклад: *Я їм повторив свої попередні умови: самостійність, національний український советський уряд, незалежна армія, боротьба за Галичину* [3: 409]; *Але*

*німецьке командування з незрозумілих мені причин чомусь не стає рішуче на бік національної української державності...* [18: 133]; *...Остання течія перемогла в германському урядові і в політиці німецькій на Україні має бути зміна на користь українського національного напрямку* [18: 144]. Водночас таке вживання виявляє потенційну семантичну сумісність лексеми *український* із іншими прикметниками (наприклад, *народний, державний*), можливість витлумачення її як похідної від назви географічного, етнографічного поняття. Додавання прикметника *національний* усуває різночитання, оприявнює той з аспектів когнітивної моделі, який, на думку авторів щоденників, принциповий для реалізації ознаки "український" щодо держави.

Закономірно, що в період постановня національної держави розширюється семантична сумісність прикметника *український* із назвами абстрактних понять, що стосуються діяльності держави, осмислення її сутнісних рис, наприклад: *Оповідаючи на слова п. Черняхівської, п. гетьман П. Скоропадський сказав, що він завше думав і мріяв про те, про що говорила п. Черняхівська. "Політика українська повинна бути завше демократичною і щиронародною"* [18: 73]; *...Я скоро втраю те довір'я, бо не зможу з українською меншістю в кабінеті одстояти виразної української як закордонної, так і внутрішньої політики* [18: 188]; *А то страшно, а то боляче й соромно, що своїми цуценькими паскудствами ідею української державности натовкмачили лицем у погане місце* [3: 296]; *Лизогуб зостається і, по совісті кажучи, з ним можна мати діло, бо він щиро стоїть на українській державності* [18: 183].

Зміни відбулися й у баченні свого місця у світі. Уживання прикметника *український* із назвами закордонних представництв демонструє сприйняття України як країни, що є частиною Європи і офіційно взаємодіє з іншими

державами, наприклад: *Наші, – як в занадто крикливому захваті доносить "Українська пресова служба у Відні" – мають великі перемоги і над поляками, і над большевиками* [3: 358]; **Українська делегація** в Парижі заявила, що відмовляється від самостійності і готова на федерацію чи автономію, аби Антанта забезпечила українські національні права. Так пишуть газети. [3: 368]; Можливо, що держави не схотять прийняти на мирову конференцію **українську делегацію**, бо уряд цей витворений німцями, а не людністю [18: 178]. Установлення міжнародних зв'язків завжди є привілеєм імперського центру, колонії не причетні до формування державної політики й на міжнародному рівні позбавлені суб'єктності. Розширення семантичної сумісності досліджуваної лексеми засвідчує самостійне представництво України на міжнародному рівні та вихід з колоніальної залежності у цій сфері, що фіксує й відповідна когнітивна модель.

Щоденникові записи дають змогу простежити парадигматичні зв'язки, що оприявнюють складники когнітивної моделі, яку вербалізує прикметник *український*. Антонімічні відношення з прикметниками *неукраїнський*, *антиукраїнський*, *протиукраїнський* виявляють функціонування ознаки у кількох вимірах. Протиставлення *український* – *неукраїнський* засвідчує співіснування об'єктів, що мають досліджувану ознаку і не мають її, натомість протиставлення *український* – *антиукраїнський*, *протиукраїнський* фіксує наявність об'єктів, що спрямовані на активну боротьбу проти виявів українського, наприклад: *Трудовий принцип є спроба примирення неукраїнського і українського елементів* [3: 389–390]; *Зовнішні прояви організування антиукраїнських сил* [3: 376]; *За нового уряду поширив свою антидержавну й антиукраїнську діяльність "Русский Союз"* [18: 78]; *От, ідіть помагати нам боротись з*

**протиукраїнською** політикою в уряді [18: 183]. Отже, когнітивна модель охоплює й уявлення про існування об'єктів, які не належать до сфери українських і можуть бути як нейтральними, так і ворожими.

У період постановня української держави, очевидно, формується протиставлення українського і малоросійського, що демонструє усвідомлення відмінностей між власним та імперським баченням себе, актуалізує гостру потребу позбутися колоніального статусу і відкинути нав'язаний імперією наратив про меншовартість, периферійність України, її природну підлеглість Москві. Наприклад: *А поки що ці хами роблять паради. І знову з попами, з молебнами, на пляцу приймають присягу на вірність республіці. Яка дурна, нікчемна, смішна комедія! Цілковита петлюрівщина, з вихлясами, з самовдоволеннями, пустопорожніми промовами, декорація з малоросійської історичної п'єси, буфонада дрібненького і хворобливо-спухлого славолюбства* [3: 406]. *С.-федералісти таки одмовились і Василенко склав кабінет кадетсько-октябристський, в якому є два-три українці, чи, краще сказати, малороси, а з такими людьми хіба можна будувати українську державу?* [18: 64]. Малоросійство асоціюється із декоративними виявами українського, байдужим або ворожим ставленням до ідеї самостійної української держави. Антоніми *український* – *малоросійський* вербалізують наявне в когнітивній моделі протиставлення справжнього, самостійного у своїх виявах українського і зросійщеного, колоніального, підлеглого імперії.

**Висновки та перспективи дослідження.** Отже, уживання прикметника *український* у щоденникових записах В. Винниченка та Є. Чикаленка 1917–1920 років демонструє розширення семантичної сумісності цієї одиниці в порівнянні з текстами, що відбивають події в Російській імперії на початку ХХ ст. У період Української революції



досліджуваний прикметник набуває здатності характеризувати державу та її інституції, поєднується з іншими лексемами, що уточнюють, актуалізують важливий для опису подій аспект вияву українського, – *самостійний, національний, суверенний*.

Семантичні зміни досліджуваної лексеми виявилися не лише в синтагматиці, а й парадигматиці. Утратила свою актуальність синонімія з низкою прикметників, які виражали імперське ставлення до українського (*інородчеський, мазепинський, хохлацький*) й активно функціювали у публічному дискурсі Російської імперії на початку ХХ ст. Водночас в антонімічних відношеннях *український – малоросійський* оприявнилося специфічне протиставлення справді українського, самостійного колоніальному, українському лише за зовнішніми, неістотними ознаками, такому, що відповідає імперській політиці москви.

Хоча щоденники описують численні складнощі на шляху відродження української державності, водночас вони засвідчують, що у свідомості носіїв мови закріпилися нові структури когнітивної моделі, яку вербалізує

прикметник *український*. У мовному коді ця номінація змінила свій статус – перейшла до розряду політичних. Лексема, що є одним із мовних засобів позначення національної ідентичності, набула нових семантичних характеристик, які зафіксували досвід існування самостійної української держави. Перехід до власне політичного статусу відбувся через долання тих семантичних обмежень, які характерні для функціонування номенів на позначення колонізованих народів, розрив семантичних зв'язків із лексемами імперського дискурсу, а також протиставлення справді національного (українського) і колонізованого (малоросійського).

Упродовж ХХ–ХХІ століть бачення українського, його мовна репрезентація зазнавали істотних змін, що потребує ґрунтовного вивчення на різному мовному матеріалі з урахуванням найновіших досягнень не лише в галузі лінгвістики, а й історії, літературознавства, соціології та політології. Послугуючись здобутками постколоніальної теорії, вважаємо, що важливо потрактувати зміни семантики прикметника *український*, які сталися в радянському тоталітарному дискурсі.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Агеєва В. За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини. Київ: Віхола, 2021. 355 с.
2. Верстюк В. Ф. Українська революція 1917–1921. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці*. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. НАН України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2019. Кн. 2. URL: [http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu\\_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ukrainska\\_revoliutsiia\\_1917](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ukrainska_revoliutsiia_1917) (дата звернення: 27.10.2022).
3. Винниченко В. Щоденник. Едмонтон – Нью-Йорк: Канадський Інститут Українських Студій, 1980. Т. 1. 1911–1920. 500 с.
4. Гай-Нижник П. Українська дипломатія й міжнародна фінансова політика урядів Центральної Ради, Української Держави (Гетьманату) та Директорії УНР (1917–1922 рр.). Київ: Дуліби, 2016. 532 с.
5. Гриценко П. Українська мова в Росії ХІХ – початку ХХ ст.: шляхи утвердження. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914)*. Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. XXXIX–LII.

6. Кабиш О.О. Зміни в семантичній структурі та функціонуванні маркованої лексики: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2007. 233 с.
7. Карпіловська Є.А. Реакція мови на зміну суспільних стереотипів. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки (Мовознавство)*. 2012. Т. 137. С. 88–91.
8. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму. Київ: ТОВ "Видавництво "Кліо"", 2017. 240 с.
9. Мінчак Г.Б. Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ століття): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2003. 301 с.
10. Плохій С. Брама Європи. Харків: Книжковий Клуб "Клуб Сімейного Дозвілля", 2021. 512 с.
11. Ренчка І. Зміни в семантиці лексичних одиниць економічної сфери в сучасній українській тлумачній лексикографії. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. 2018. Вип. 4. С. 111-128.
12. Ренчка І. Лексикон тоталітаризму. Київ: ТОВ "Видавництво «Кліо», 2018. 232 с.
13. Саїд Е. Культура й імперіалізм. Київ: Критика, 2007. 608 с.
14. Словник української мови: в 11 т./ ред. рада: І. К. Білодід (голова) та ін.; АН УРСР, Ін-т мовознавства. Київ: Наук. думка, 1979. Т. 10. 658 с.
15. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569 – 1999. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. 464 с.
16. Степаненко М., Кірічек І. Синтаксична і семантична валентність відносних прикметників у сучасній українській мові: монографія. Полтава: Астроя, 2018. 236 с.
17. Чикаленко Є. Щоденник: у 2 т. Київ: Темпора, 2004. Т. 1: 1907–1917. 427 с.
18. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). Київ: Темпора, 2011. 424 с.
19. Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки / упоряд. та вс. ст. Н. Миронець. Київ: Темпора, 2010. 448 с.
20. Шпорлюк Р. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2016. 552 с.
21. Ясакова Н. Лексема *український* у дискурсі Російської імперії початку ХХ століття (на матеріалі "Щоденника" Євгена Чикаленка). *Мова. Література. Фольклор*. 2021. № 2. С. 96–104.
22. Dolník J. Lexical meaning in a reception perspective. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*. 2018, Vol. 69, № 3, p. 302 – 315.
23. Gangemi A., Nuzzolese A. G., Presutti V., Reforgiato R. D. Adjective Semantics in Open Knowledge Extraction. *Formal Ontology in Information Systems*. R. Ferrario and W. Kuhn (Eds.). 2016. P. 167-180. URL: <https://ebooks.iospress.nl/volumearticle/44244> (дата звернення: 27.10.2022).
24. Goddard C., Wierzbicka A. Words and Meanings. Lexical Semantics across Domains, Languages, and Cultures. Oxford: Oxford University Press, 2014. 314 P.
25. Hrytsak Y. The Postcolonial Is Not Enough. *Slavic Review*, 2015. Vol. 74, № 4. P. 732–737
26. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1987. 614 p.
27. Nayar. P. K. The postcolonial studies dictionary. John Wiley & Sons, Ltd, 2015. 201 p. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781119118589> (дата звернення: 27.10.2022).

#### REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Aheieva V. (2021). *Za lashtunkamy imperii. Esei pro ukrainsko-rosiiski kulturni vidnosyny* [Behind the Scenes of the Empire. Essays on Cultural Relationships Between Ukraine and Russia] Kyiv: Vikhola. 355 p. [in Ukrainian].
2. Verstiuk V. F. *Ukrainska revoliutsiia 1917–1921* [The Ukrainian revolution 1917–1921]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina – Ukraintsi.* / ed.board: V.A.Smolii

- (chief) et al. Kyiv: Naukova dumka. Book 2. URL: [http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu\\_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ukrainska\\_revoliutsiia\\_1917](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Ukrainska_revoliutsiia_1917) (reference date: 27.10.2022) [in Ukrainian].
3. Vynnychenko V. (1980). Shchodennyk [Diary]. Edmonton – New-York: Kanadskyi Instytut Ukrainskykh Studii. Vol. 1. 1911–1920. 500 p. [in Ukrainian].
  4. Hai-Nyzhnyk P. (2016). Ukrainska dyplomatiia y mizhnarodna finansova polityka uriadiv Tsentralnoi Rady, Ukrainskoi Derzhavy (Hetmanatu) ta Dyrektorii UNR (1917–1922 rr.) [Ukrainian diplomacy and international financial policy of the governments of the Central Rada, the Ukrainian State (Hetmanate) and the Directory of the *Ukrainian* National Republic (UNR) (1917–1922)]. Kyiv: Duliby. 532 p. [in Ukrainian].
  5. Hrytsenko P. (2013). Ukrainska mova v Rosii XIX – pochatku XX st.: shliakhy utverdzhennia [The Ukrainian language in Russia in the 19th and early 20th centuries: ways of establishment]. Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sprobna derzhavnoho rehuliuвання (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv / ed.by H. Boriak; NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy; Ukrderzharkhiv, TsDIAK Ukrainy. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. P. XXIX–LII [in Ukrainian].
  6. Kabysch O. O. (2007). Zminy v semantychnii strukturii ta funktsionuvanni markovanoi leksyky [Changes in the semantic structure and functioning of marked vocabulary]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Kyiv. 233 p. [in Ukrainian].
  7. Karpilovska Ye. A. (2012). Reaktsiia movy na zminu suspilnykh stereotypiv [Reaction of language to change of public stereotypes] Naukovi zapysky NaUKMA. Filolohichni nauky (Movoznavstvo). T. 137. P. 88–91 [in Ukrainian].
  8. Masenko, L. (2017). Mova radianskoho totalitaryzmu. [The language of Soviet totalitarianism]. Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "Klio"". 240 p. [in Ukrainian].
  9. Minchak H. B. (2003). Konotatyvna semantyka suchasnykh ideolohichno zabarvlenykh nominatyvnykh odynyts (na materialii ukrainskoi presy 90-kh rokiv XX stolittia) [Connotative semantics of modern ideologically colored nominative units (on the material of the Ukrainian press of the 90s of the 20th century)]: dys. ... kand. filol. nauk: 10.02.01. Kyiv. 301 p. [in Ukrainian].
  10. Plokhii S. (2021). Brama Yevropy [The Gates of Europe]. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub "Klub Simeinoho Dozvillia", 2021. 512 p. [in Ukrainian].
  11. Renchka I. (2018). Zminy v semantytsi leksychnykh odynyts ekonomichnoi sfery v suchasni ukrainskii tлумachnii leksykohrafii [Changes in the semantics of the lexicial units of economic sphere in the modern ukrainian interpretative lexicography]. Mova: klasychne – moderne – postmoderne. Vyp. 4. P. 111–128 [in Ukrainian].
  12. Renchka I. (2018). Leksykon totalitaryzmu. [The lexicon of totalitarianism]. Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "Klio"". 232 p. [in Ukrainian].
  13. Said E. (2007). Kultura y imperiializm [Culture and Imperialism]. Kyiv: Krytyka. 608 p. [in Ukrainian].
  14. Slovyk ukrainskoi movy (1979). [Dictionary of the Ukrainian language]: v 11 t./ red.board: I. K. Bilodid (chief) et al.; AN URSS, In-t movoznavstva. Kyiv: Nauk. dumka, 1979. Vol. 10. 658 p. [in Ukrainian].
  15. Snyder T. (2017). Peretvorennia natsii. Polshcha, Ukraina, Lytva, Bilorus 1569 – 1999 [The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569 – 1999]. Kyiv: DUKH I LITERA, 2017. 464 p. [in Ukrainian].
  16. Stepanenko M., Kirichuk I. (2018). Syntaksychna i semantychna valentnist vidnosnykh prykmetykiv u suchasni ukrainskii movi [Syntactic and semantic valence of relative adjectives in the modern Ukrainian language]: monograph. Poltava: Astraia. 236 p. [in Ukrainian].

17. Chykalenko, Ye. (2004). *Shchodennyk (1907–1917) [Diary (1907–1917)]*. Vol. 1. Kyiv: Tempora. 427 p. [in Ukrainian].
18. Chykalenko Ye. (2011). *Shchodennyk (1918–1919) [Diary (1918–1919)]*. Kyiv: Tempora. 424 p. [in Ukrainian].
19. Chykalenko Ye., Vynnychenko V. (2010). *Lystuvannia. 1902-1929 roky [Correspondence. 1902–1929] / afranged by and foreword by N. Myronets*. Kyiv: Tempora, 2010. 448 p. [in Ukrainian].
20. Shporliuk R. (2016). *Formuvannia modernykh natsii: Ukraina – Rosiia – Polshcha [Formation of modern nations: Ukraine – Russia – Poland]*. Kyiv: DUKH I LITERA. 552 p. [in Ukrainian].
21. Yasakova N. (2021). *Leksema ukrainskyi u dyskursi Rosiiskoi imperii pochatku XX stolittia (na materialy "Shchodennyka" Yevhena Chykalenka) [Lexical item ukrainian in the discourse of the Russian Empire of the early 20 century (based on the materials of Yevhen Chykalenko's "Diary")]*. *Mova. Literatura. Folklor*. № 2. P. 96–104. [in Ukrainian].
22. Dolník Ju. (2018). *Lexical meaning in a reception perspective*. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2018, Vol. 69, No 3, pp. 302–315. [in English].
23. Gangemi A., Nuzzolese A. G., Presutti V., Reforgiato R. D. (2016). *Adjective Semantics in Open Knowledge Extraction*. In *Formal Ontology in Information Systems*. R. Ferrario and W. Kuhn (Eds.) OS Press P. 167–180 [in English].
24. Goddard C., Wierzbicka A. (2014). *Words and Meanings. Lexical Semantics across Domains, Languages, and Cultures*. Oxford: Oxford University Press. 314 p. [in English].
25. Hrytsak Ya. (2015). *The Postcolonial Is Not Enough*. *Slavic Review*, Vol. 74, No. 4 (WINTER 2015). P. 732–737 [in English].
26. Lakoff G. (1987). *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago, London: The University of Chicago Press. 614 p. [in English].
27. Nayar P. K. *The postcolonial studies dictionary*. John Wiley & Sons, Ltd, 201 p. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781119118589> (reference date: 27.10.2022) [in English].

Стаття надійшла до редколегії: 02.09.2022

Схвалено до друку: 25.11.2022